

KennisMatrix Archeologie van Cuijk

Kennis, kansen en keuzen

Colofon

Hazenberg AMZ publicaties 2015-01

Titel: KennisMatrix Archeologie van Cuijk. Kennis, kansen en keuzen

Auteurs: T. Hazenberg en M.K. Dütting

Opdrachtgever: gemeente Cuijk

Versie: 11 maart 2015 (definitief)

ISSN 1872-4736

Hazenberg Archeologie

onderdeel van

1Arch B.V.

Van Bemmelenstraat 33

2313 RA LEIDEN

 071-5126216

 contact@hazenbergarcheologie.nl

 <http://www.hazenbergarcheologie.nl>

© 2015 1Arch / Hazenberg Archeologie

Niets uit deze uitgave mag openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van 1Arch / Hazenberg Archeologie.

Inhoud

Inleiding	3
1	
Paleolithicum (300.000-8.800 v.Chr.)	
Mesolithicum (8.800-5.300 v.Chr.)	5
2	
Neolithicum 5.300-2.000 v.Chr. (Jonge Steentijd)	9
3	
Bronstijd (2.000-800 v.Chr.)	
IJzertijd (800-19 v.Chr.)	13
4	
Romeinse tijd (19 v.Chr.-450 n.Chr.)	17
5	
Vroege middeleeuwen (450-1050)	23
6	
Late middeleeuwen (1050-1500)	27
7	
Nieuwe tijd (1500-heden)	33

Inleiding

Dit document, 'Archeologie van Cuijk; Kennis, kansen en keuzen', is opgesteld in opdracht van de gemeente Cuijk. De aanleiding tot het opstellen van dit document was de opinie van de gemeente dat er tot op heden te weinig structuur was in de besluitvorming over en de uitvoering van archeologisch onderzoek in de gemeente.

Om die structuur aan te brengen is er de '*KennisMatrix Archeologie Cuijk*' opgesteld. Dit document bestaat uit drie segmenten: een set van zeven KennisMatrices, een set van zeven periodekaarten (beide set samengevoegd in een klapper) en een tekstdocument waarin per periode beknopt achtergrondkennis wordt gepresenteerd. De KennisMatrix Archeologie Cuijk geeft in heel korte beschrijvingen per archeologische periode weer welke archeologische onderzoekskennis er tot nu toe is gegenereerd en op welke wijze die kennis zou kunnen worden uitgebreid. Of dat er kan worden geconcludeerd dat er reeds voldoende kennis in huis is. Ook dat behoort tot de mogelijkheden.

Ten behoeve van het opstellen van de '*KennisMatrix Archeologie Cuijk*' zijn de belangrijkste rapporten van uitgevoerde archeologische onderzoeken in Cuijk en enkele overzichtsartikelen geanalyseerd en samengevat. Per archeologische periode is geïnventariseerd wat we weten over de onderwerpen 'Landschap', 'Wonen', 'Economie, landgebruik en infrastructuur', 'Technologie', 'Sociale en politieke organisatie', 'Begravingen', 'Religie en cultus' en 'Ruimtelijke spreiding'. Op de periodekaarten worden alleen de betekenisvolle opgravingen getoond, dus niet alle vindplaatsen.

Deze analyse heeft niet de pretentie volledig te zijn maar geeft wel een duidelijke en richtinggevende indicatie van de stand van kennis per archeologische periode. Ook geeft het aan waar de meer uitgelezen kansen liggen welk archeologisch onderzoek zich leent voor het bereiken van een groter publiek. Naast het genereren van inhoudelijke archeologische kennis is dat immers ook één van de doelstellingen van het Cuijkse archeologiebeleid.

De '*KennisMatrix Archeologie Cuijk*' is in eerste instantie opgesteld voor de beperkte groep van (niet-archeologische) professionals als hulpmiddel om tot consistente besluitvorming te komen.

1

Paleolithicum (300.000-8.800 v.Chr.)

Mesolithicum (8.800-5.300 v.Chr.)

Landschap

In de oude en middensteentijd, het paleolithicum en mesolithicum, was het koud en bestond het landschap uit uitgestrekte toendra's en graslanden, waarin vele diersoorten voorkwamen, zoals mammoeten, wolharige neushoorns, oerossen, wilde paarden, bizonen en beren. Cuijk lag in deze periode in een kale, brede riviervlakte van Maas en Rijn. Er was sprake van een vlechtend rivierensysteem in het Laagterras. Door een stijging van temperatuur werden de rivieren weer sterker en ontstond meer reliëf in het landschap. Door verstuiving van de drooggevallelen delen van de riviervlakte ontstonden aan het einde van het paleolithicum rivierduinen.

Na het einde van de laatste ijstijd warmde het klimaat snel op, waardoor het landijs afsmolt en de drooggevallelen Noordzee weer volliep. De Rijn verdween in deze periode definitief uit het Land van Cuijk. De Maas had twee armen. De zuidelijke arm werd rond 8.000 jaar geleden definitief verlaten. De noordelijke arm werd de hoofdstroom en de huidige Maasloop volgt nog steeds de bedding van deze tak, die als de Katwijkse Maas bekend staat.

De toendra's veranderden in uitgestrekte beboste gebieden. Door de verslechterde afvoer van water via de rivier ontstonden vennen in de laaggelegen gebieden en was plaatselijk sprake van veengroei. Vooral de grotere zoogdieren werden naar de noordelijkere gebieden verdreven of stierven uit, om plaats te maken voor een groot aantal nieuwe soorten, waaronder edelherten, reeën en kleine zoogdieren.

Wonen

Vanwege hun hoge en droge ligging, goede bewoonbaarheid en de nabijheid van de Maas en Waal, waren de rivierduinen al in het laatpaleolithicum aantrekkelijke verblijfplaatsen voor de mens. De voordelen van een dergelijke locatie zijn evident: men verbleef hoog en droog in de nabijheid van zoet water en doorgaande verbindingroutes, en op de grens van verschillende ecozones met een daarbij behorende relatief grote diversiteit aan voedselbronnen. Van permanente nederzettingen was in het paleolithicum en mesolithicum echter nog geen sprake. Men zal in kleine groepen zijn rondgetrokken en onderdak hebben gevonden in tenten van huiden en bast. De mensen leefden van de jacht, visvangst en het verzamelen van wilde planten. Voor een dergelijke levenswijze zijn een hoge mate van mobiliteit en een uitgestrekt territorium een vereiste. In Cuijk zijn aanwijzingen voor de jachtkampen van jagers uit de oude steentijd ontdekt bij de zandwinning bij de Kraaijenbergse Plassen 7 en uit losse vondsten zoals een pijlschijf uit Padbroek (Valkenhorst, Kievitenveld, Vossehol), Haps, Linden. Uit het mesolithicum zijn resten gevonden bij de St. Martinuskerk, aan de Valkenhorst en het Kievitenveld en bij de grote zandwinningen in de Kraaijenbergse Plassen, enkele losse vondsten op de Heeswijkse Kampen en mogelijk een haardkuil en kuil bij De Nielt.

Economie, landgebruik en infrastructuur

Op basis van de informatie uit deze perioden is duidelijk dat de vroegste bewoners de jacht op rendieren en ander groter wild beoefenden. Over ander voedingsbronnen zoals planten,

bessen en andersoortig voedsel is uit deze periode niets bekend. Vuursteen was een belangrijke grondstof, ook in de middensteentijd.

De aanwezigheid van pijlspitsen uit de middensteentijd geeft aan dat ook in deze periode jacht een belangrijk aandeel in het voedselaanbod leverde. Verder is weinig bekend, maar op basis van de resultaten van onderzoeken van vroegprehistorische vindplaatsen buiten de gemeente (bijv. Hardinxveld-Giesendam, provincie Zuid-Holland) kan echter worden aangenomen dat gebruik werd gemaakt van een breed spectrum aan dieren, vissen en planten, niet alleen als voedselbron, maar ook voor het maken van gebruiksvoorwerpen en kleding. Mensen verplaatsten zich te voet, en in elk geval in het mesolithicum ook over water in kano's of op vloten.

Productieplaatsen

Afhankelijk van de beschikbaarheid van voedselbronnen en de sociale organisatie van de groep kon de mobiliteit van een leefgemeenschap verschillende vormen aannemen, variërend van een vorm waarbij de hele groep van verblijfplaats wisselde, tot een situatie waarbij delen van de groep vanuit een min of meer vaste uitvalsbasis korte of langere expedities ondernamen en tijdelijk elders verbleven in jachtkampen of productiekampen, waarna ze naar het basiskamp terugkeerden. Aanwijzingen voor jachtkampen uit de oude steentijd zijn aangetroffen bij de Kraaijenbergse Plassen 7. Vuursteen werd op de gebruikslocatie zelf geproduceerd of aangescherpt. Hiervan getuigen het vuursteenafval bij de St. Martinuskerk uit de middensteentijd en op De Nielt. Twee vuurstenen voorwerpen van De Nielt getuigen ook van het bewerken van huiden. De Nielt lijkt ook een goede uitgangsbasis om in de lage delen vruchten en andere grondstoffen te verzamelen.

Technologie

In het laatpaleolithicum werd een breed spectrum aan werktuigen van vuursteen vervaardigd en gebruikt, zoals krabbers, stekers, spitsen, vuurslagen, enz. Ongetwijfeld werden in deze periode ook andere grondstoffen bewerkt zoals gewei en been, maar hiervan is niets teruggevonden. De vuurstenen werktuigen uit het mesolithicum leken sterk op die uit het paleolithicum, maar hadden een veel kleiner formaat. In het mesolithicum werden voor het eerst samengestelde werktuigen vervaardigd. Verder zijn uit het mesolithicum gereedschappen en gebruiksvoorwerpen bekend, gemaakt van hout, been, gewei en overige organische grondstoffen (boomstamkano's, houten en benen gereedschappen, visnetten, fuiken, enz.). Uit de gevonden voorwerpen en gereedschappen uit het paleolithicum en mesolithicum, zoals de schrabber en de boor van De Nielt, blijkt dat de jagers-verzamelaars uit deze vroege steentijden al beschikten over hoogwaardige technologische kennis.

Sociale en politieke organisatie

In het paleolithicum en mesolithicum was sprake van kleine leefgemeenschappen die elk een groot territorium ter beschikking hadden. Uit overeenkomsten in de materiële cultuur blijkt dat de contacten tussen de verschillende groepen jagers-verzamelaars zeer intensief waren en zich over zeer lange afstanden konden uitstrekken. Waarschijnlijk kwamen in gunstige seizoenen groepen bij elkaar om samen te jagen maar ook voor sociale activiteiten zoals het zoeken van huwelijkspartners en het vieren van feesten of voor religieuze beleving.

Begravingen

Binnen de gemeente Cuijk zijn geen begravingen uit het laatpaleolithicum en mesolithicum bekend. Naar verwachting zijn die er wel geweest. De resultaten van onderzoeken buiten de

gemeente Cuijk wijzen op een gedifferentieerd grafritueel, waarbij doden in gestrekte houding op de rug werden begraven of in hurkzitting. In Mariëenberg (Overijssel) zijn grafkuilen gevonden met een dikke laag rode oker, waarin de overledenen in hurkzitting waren begraven.

Religie en cultus

De gegevens over religie en cultus van de paleolithische en mesolithische leefgemeenschappen zijn zeer beperkt en moeten worden afgeleid van onderzoeken buiten de gemeente Cuijk. Uit het mesolithicum, en dan vooral het laatmesolithicum, zijn deposities bekend van bijvoorbeeld vuurstenen of benen objecten (bijv. Hardinxveld-De Bruin), die door archeologen worden geïnterpreteerd als offers. Offerrituelen zijn mogelijk ontstaan onder invloed van de veranderende levensomstandigheden aan het einde van het mesolithicum.

Ruimtelijke spreiding

De spreiding van paleolithische vindplaatsen in de gemeente Cuijk beperkt zich tot Padbroek (Vossehol, Valkenhorst, Kievitenveld), de Kraaijenbergse Plassen 7 en De Nielt. Mesolithische vindplaatsen zijn tot dusverre vooral aangetroffen bij de St. Martinuskerk, aan de Valkenhorst en het Kievitenveld, en bij de Kraaijenbergse Plassen 7 en Heeswijkse Kampen. De mesolithische vindplaatsen liggen alle op het overgangsgebied van dekzandgebied naar riviervlakte en in een latere fase op (de flanken van) rivierduinen.

2

Neolithicum 5.300-2.000 v.Chr. (Jonge Steentijd)

Landschap

In het begin van de jonge steentijd, het neolithicum, was het klimaat iets warmer en vochtiger dan nu. De bossen bestonden uit loofbomen: hazelaars, elzen, eiken en beuken. In deze bossen leefden paarden, wilde runderen, everzwijnen, reeën, edelherten en kleinere zoogdieren. In waterrijke gebieden kwamen allerlei soorten eenden, ganzen en ook pelikanen voor. Het vlechtende rivierensysteem in de riviervlakte van Cuijk was door de opwarming van het klimaat veranderd in een meanderend systeem, waarin sprake was van een continu proces van sedimentatie en erosie. In de stroomgeulen werd fijn tot grof zand en grind afgezet. Op de oevers werd fijn zand, zavel en lichte klei afgezet, en in de komgebieden lichte tot zware klei. In de Heeswijkse kampen is bijvoorbeeld nog sprake van een watervoerende geul in het neolithicum die in de duizenden jaren daarna zal dichtslibben (Heeswijkse Kampen 4A). In de loop van de tijd werd het oude pleistocene landschap van oude rivierlopen en rivierduinen in de lage delen steeds verder afgedekt met soms zeer dikke pakketten rivierafzettingen, totdat alleen de toppen en hoogste delen van de rivierduinen er nog boven uitstaken. De sedimenten die het gevolg zijn van de overstromingen zijn vruchtbaar en maken het gebied geschikt voor landbouw. De vindplaatsen bevinden zich op de hogergelegen terrassen en duintoppen die zich als een soort eilanden tussen de lager liggende restgeulen bevinden. Hierdoor heeft het een versnipperd karakter met kleinschalige akkerbouw. Deze situatie is vergelijkbaar met de meer kleinschalige akkers op de (kleine) dekzandeilanden in oostelijk Nederland en de dekzandruggen tussen beekdalen ten westen van Breda.

Wonen

De overgang van het mesolithicum naar het neolithicum wordt o.a. gemarkeerd door een geleidelijke introductie van de landbouw met een daaraan gekoppelde steeds plaatsvastere bewoning. De nederzettingen concentreerden zich op de hogere en droge gronden: rivierduinen, oude stroomruggen, oeverwallen en crevasse-afzettingen. Zo heeft waarschijnlijk in Linden-De Geest in het middenneolithicum een nederzetting gelegen.

Economie, landgebruik en infrastructuur

In de vroegste fase van het neolithicum was de voedsleconomie nog voor een belangrijk deel gebaseerd op jagen, vissen en verzamelen. De Nielt kan hebben gediend als basiskamp van waaruit deze activiteiten in de lagere delen werden georganiseerd. In de loop van de tijd werd het menu steeds meer aangevuld met gedomesticeerde dieren (runderen, schapen en geiten, en later ook varkens) en verbouwde graansoorten.

Langeafstandscontacten zullen vooral over water hebben plaatsgevonden. De uitwisseling van natuursteen en vuursteen is aanwijsbaar, daarnaast zullen ook landbouwproducten en huwelijkspartners zijn uitgewisseld.

Productieplaatsen

In het neolithicum is er waarschijnlijk al wel deels sprake van kleine sedentaire nederzettingen, zoals de vondsten in Linden en De Nielt laten zien. Zo werden op vuursteen sporen aangetroffen van het verwerken of bewerken van dierlijk materiaal als huid, vlees en vers bot, en plantaardig materiaal als granen en hout. Maar er lijkt ook nog sprake te zijn geweest van een zekere mate van mobiliteit, waarbij een deel van de gemeenschap in

permanente nederzettingen verbleef, terwijl kleine groepen voor korte of langere tijd eropuit trokken om elders voedselbronnen of grondstofbronnen te exploiteren.

Technologie

In het neolithicum werden diverse nieuwe typen vuurstenen werktuigen geïntroduceerd, waarvan de geslepen vuurstenen bijl een van de belangrijkste was. Maar ook werktuigen als spitsklingen van Rijckholt-vuursteen zoals aangetroffen op terrein B op Heeswijkse Kampen vindplaats 7, krabbers en geretoucheerde klingen zoals op De Nielt, en vuurstenen dolken waaronder een vondst uit Haps. Bij De Nielt is bewerking van barnsteen aangetoond.

Ook natuursteen werd voor verschillende werktuigen gebruikt zoals voor een werktuig om pijlen in recht te maken, zoals aangetroffen in Haps.

Daarnaast werd een breed scala aan aardewerken potten geproduceerd, met name voor de opslag en het koken van voedsel zoals de dunwandige klokbekers die o.a. zijn aangetroffen in Haps, en het grofwandige aardewerk met spatel- en vingerindrukken op de buitenwand. Aardewerk van Hazendonk fase 2/3 (3800-3400 v.Chr.) is aangetroffen op Heeswijk-Havenlaan, De Nielt en Heeswijk-Havenlaan Oost; en aardewerk van de Steingroep (3400-2500 v.Chr.) op Heeswijkse Kampen vindplaats 7 en De Nielt. Op de laatste vindplaats zijn ook scherven gevonden van Klokbekeeraardewerk.

Organische grondstoffen werden gebruikt voor gereedschappen en gebruiksvoorwerpen: hout als brandstof en voor de bouw van huizen, voorraadschuren en boten. En hout, been, gewei en overige organische stoffen voor gereedschappen, wapens en toebehoren zoals een benen onderarmbeschermer (voor de jacht met pijl en boog) uit Haps, visnetten, fuiken, kleding en sieraden.

Sociale en politieke organisatie

In het neolithicum lijkt er nog geen sprake te zijn van een sociale en politieke differentiatie tussen de verschillende leefgemeenschappen. Uit verschillen in de behandeling van de doden, zowel binnen de gemeente Cuijk als in de rest van Nederland, kan wel worden afgeleid dat bepaalde personen binnen de groep een hogere status hadden dan andere.

Begravingen

In het vroegneolithicum leken begravingen nog sterk op de mesolithische graven: de overledenen werden op de rug of in hurkhouding begraven in ondiepe kuilen. In de loop van de daaropvolgende periodes is een grote variatie aan grafrituelen zichtbaar. De overledenen werden begraven in vlakgraven of onder grafheuvels. In het midden- en laatneolithicum was incidenteel sprake van crematiegraven. De oudst bekende begravingen binnen de gemeente Cuijk zijn een mogelijk graf in Haps, en de begravingen aan de St. Martinuskerk die uit het middenneolithicum lijken te dateren. Hier zijn ook een of meer (laat)neolithische grafheuvels en vlakgraven opgegraven.

Religie en cultus

Over religie en cultus is voor het neolithicum vrijwel niets bekend. In Nederland zijn zowel in natte als droge contexten rituele deposities van (vuur)stenen en/of aardewerken voorwerpen uit het neolithicum aangetroffen. Deze lijken een voortzetting van de mesolithische tradities.

Ruimtelijke spreiding

De meeste bekende neolithische vindplaatsen bevinden zich in en om de plaatsen Linden, Cuijk-centrum, Haps, De Nielt en Heeswijkse Kampen.

Uit Cuijk zijn verschillende neolithische vindplaatsen/woonlocaties bekend: Havenlaan, Heeswijkse Kampen 4 en 7, Groot Heiligenberg, De Beijerd en 't Riet, De Nielt.

De middenneolithische (semi)permanente nederzettingsterreinen bevinden zich met name op de grotere duincomplexen, in zones met geografische variatie. In het laatneolithicum werden ook de meer zuidelijk gelegen terrassen en dekzanden bewoond. Sommige terreinen die in het middenneolithicum werden gebruikt, bleven ook in het laatneolithicum in gebruik.

3

Bronstijd (2.000-800 v.Chr.)

IJzertijd (800-19 v.Chr.)

Landschap

In de bronstijd en ijzertijd begonnen de gevolgen van een toenemende bevolking en steeds intensievere landbouw zich in het landschap te manifesteren. Het landschap werd door de mens steeds verder ingericht en door het kappen van bomen om in de groeiende behoefte aan (brand)hout en landbouwgronden te voorzien ontstonden kale plekken. De zandige ondergrond, die niet langer door de vegetatie werd vastgehouden, werd blootgesteld aan de wind, waardoor verstuingen optraden, soms al op zeer grote schaal.

Zijarmen en geulen waarin in de voorgaande eeuwen nog water stond, slibden verder dicht tot ze soms niet meer waren dan een depressie in het landschap, of in een enkel geval nog een afwateringsgeultje, zoals op Heeswijkse Kampen vindplaats 4A.

Wonen

In de late prehistorie bleef een voorkeur bestaan voor de hoge gronden in de nabijheid van de Maas op de restanten van het laagterras en de rivierduinen. Op diverse vindplaatsen in Cuijk en de Heeswijkse Kampen werd al in de vroege bronstijd intensief gewoond en geboerd (Heeswijk-Havenlaan Oost (Dreef W3).

Vanaf de middenbronstijd ontstonden er nederzettingen in De Nielt, Heeswijkse Kampen vindplaatsen 4 en 7, te Dommelsvaart, op terrein B binnen De Beijerd en 't Riet en Groot Heiligenberg. De boerderijen waren veelal drieschepig en huisvestten mens en dier onder één dak. Algemeen wordt aangenomen dat dergelijke huisplaatsen regelmatig werden verplaatst en zo dus door het landschap zwierven, waarschijnlijk rondom een centraal urnenveld. Dit model van de 'zwervende erven' wordt wel in verband gebracht met uitgeput raken van de akkers, het verval van het hoofdgebouw of een huwelijk of sterfgeval binnen de groep van bewoners.

Vanaf de ijzertijd werd vanwege een toename van de bevolking steeds vaker ook op de stroomruggen en aangrenzende oeverzones van de riviersystemen gewoond. De stabiele loop van de Maas maakte dit ook mogelijk. Op veel locaties in de gemeente Cuijk zijn ijzertijd-nederzettingen bekend: de Heeswijkse Kampen, De Nielt, Cuijk-Centrum bij de St. Martinuskerk, en de Grotestraat, maar ook op Vossehol en de Beijerd en 't Riet. Ook rondom Kamps Veld te Haps, waar een urnenveld lag, zijn in totaal wel 23 huisplattegronden ontdekt uit de midden- en late ijzertijd. De nederzettingen bestonden uit twee tot vier huisplaatsen met tweeschepige woonstalhuizen waarin mens en dier gehuisvest waren.

De huizen hadden een schilddak en in het midden van het huis lagen twee ingangen tegenover elkaar. Dit boerderijtype staat binnen de Nederlandse archeologie bekend als het 'type Haps', dat zijn verspreiding kent op de Brabantse zandgronden. Inmiddels is dit huistype ook ontdekt op De Nielt. Op de erven waren voorraadschuren en overige bijgebouwen aanwezig. De erven werden veelal afgebakend met palenrijen, greppels of natuurlijke begrenzingen. In Kamps Veld te Haps en in bij Vossehol zijn grote boomstampotten op een erf aangetroffen; de andere vindplaatsen laten geen enkele

waterput of -kuil zien. Waarschijnlijk was er voldoende open, drinkbaar water in de directe omgeving en water- en drenkkuiten voor het vee nabij de weidegronden.

Economie, landgebruik en infrastructuur

In de bronstijd en ijzertijd was sprake van agrarische gemeenschappen die zowel akkerbouw als veeteelt bedreven. Er werden diverse graansoorten als bedekte gerst, pluimgierst, emmer en mogelijk broodtarwe verbouwd, waarvan pap en brood werden gemaakt. Van De Beijerd en 't Riet, Vossehol en Valkenhorst zijn veel (ijzertijd)kuiten met verbrande eikeltjes bekend; ze dienden als voedsel voor mens en dier. De veestapels bestonden uit runderen, schapen, geiten en varkens en leverden naast vlees ook producten als melk, wol, haar, been en leer. Daarnaast speelden de jacht, visserij en het verzamelen van planten nog steeds een belangrijke rol in de voedselvoorziening. Zout werd aangevoerd vanaf de kust en geruild tegen bijvoorbeeld landbouwproducten. Ook metaal moest worden geïmporteerd, aangezien de grondstoffen voor metalen lokaal niet voorkwamen, behalve ijzeroer.

Productieplaatsen

De akkers kregen vanaf de ijzertijd steeds vaker een raatvormig uiterlijk: rondom de kleine akkers kwamen lage wallen te liggen, de zogenaamde *celtic fields*. Ook werden in de bronstijd en ijzertijd ook de gebieden buiten de nederzettingen geëxploiteerd voor diverse activiteiten, zoals jacht, visvangst en het verzamelen van wilde planten. Hiertoe verbleven sommigen voor langere tijd in kleine jacht- of viskampjes.

Het aardewerk zal over het algemeen ter plaatse in de nederzetting zelf zijn vervaardigd van klei die in de omgeving werd gewonnen, net als de weefgewichten die o.a. in Kamps Veld te Haps en Vossehol werden opgegraven. Spinklossen en weefgewichten vormen een aanwijzing dat schapen werden gehouden voor onder meer wol. Ook zijn op het Kamps Veld in Haps resten van ijzerproductie aangetroffen, op De Nielt een kuil met metaalspatten en in Groot Heiligenberg en bij de Hapseweg resten van gietmallen gevonden.

Technologie

In de bronstijd waren metalen nog schaars en werden de meeste werktuigen en gebruiksvoorwerpen nog gemaakt van (vuur)steen, hout, bot, been, gewei en aardewerk (klei). Basaltlava werd geïmporteerd en gebruikt als maalstenen. In Haps zijn barnstenen kralen gevonden; het is niet duidelijk of deze kant-en-klaar werden geïmporteerd, of dat de kralen ter plekke uit stukken barnsteen zijn vervaardigd. Voorwerpen van brons en ijzer werden eerst geïmporteerd, zoals waarschijnlijk de bronzen beitel van De Beijerd en 't Riet en de ijzeren dolk van Kamps Veld te Haps; later leerde men ook zelf om brons en ijzer te bewerken. Aan het einde van de bronstijd nam de vuursteenproductie af ten gunste van de metaalindustrie.

Een nieuw element in de ijzertijd was glas, waarvan de voor de late ijzertijd zo kenmerkende La Tène armbanden en kralen werden gemaakt, maar onduidelijk is of dit glas lokaal werd geproduceerd.

Sociale en politieke organisatie

Uit het begravingssituatie (op grond van de bijgiften) blijkt een toenemende sociale stratificatie in de loop van de late prehistorie. In de bronstijd lijken de statusverschillen nog beperkt, maar uit de vorstengraven vanaf de vroege ijzertijd blijkt een steeds grotere differentiatie binnen en tussen de verschillende leefgemeenschappen in de regio. Zeker in de late ijzertijd zijn extra-regionale betrekkingen met andere regio's van belang, zoals blijkt uit de

opgebaggerde Etruskische snavelkan, die alleen via een uitgebreid handels- of relatienetwerk in Cuijk terecht kon komen.

Begravingen

In de bronstijd werden de doden begraven in een vlakgraf of onder een grafheuvel. Rondom de grafheuvels was soms sprake van één of meer kringvormige greppels. Crematies waren in de vroege bronstijd nog schaars, maar kwamen vanaf het begin van de middenbronstijd in heel Nederland regelmatig voor. De crematieresten werden over het algemeen in urnen bijgezet.

Crematiegraven uit de midden- en late bronstijd zijn bekend bij de Kraaijbergse Plassen (Gassel) en uit Cuijk (een middenbronstijd graf en, waarschijnlijk uit dezelfde periode daterend, bijzettingen in boomstamkisten). Daarnaast is er sprake van bijzettingen met en zonder urn, die echter niet altijd door een grafheuvel werden bedekt zoals bekend uit Kamps Veld te Haps.

In de late bronstijd en vroege ijzertijd werden de doden in centrale urnenvelden begraven. De veronderstelling is dat de urnenvelden gebruikt werden door drie tot zes gelijktijdige nederzettingen die daarmee hun claim op het territorium legitimeerden. Twee van dergelijke urnenvelden liggen bij Galberg-Noord, Brouwersbos en Kampsveld. Maar ook losse begravingen in de buurt van nederzettingen komen voor, zoals op De Nielt. Vanaf de midden- en late ijzertijd veranderde het grafritueel echter sterk. Vanaf deze periode verschenen kleine, kortstondig gebruikte grafveldjes, waar waarschijnlijk niet de gehele bevolking ter aarde werd besteld. Losse graven of kleine groepen graven uit de ijzertijd zijn verder ontdekt in het centrum van Cuijk: tijdens de opgravingscampagnes rond de St-Martinuskerk, aan de Korte Molenstraat, de Schoolstraat en de Kaneelstraat 13 en op de Heeswijkse Kampen vindplaats 4b en De Nielt.

Religie en cultus

Cultusplaatsen of heiligdommen zijn binnen de gemeente Cuijk nauwelijks bekend. Op het Kops Plateau in Nijmegen zijn steencirkels gevonden die mogelijk een cultusplaats vertegenwoordigden. Ten noorden van Venlo, bij Lomm was de Maasoever ingericht als ritueel landschap met heiligdommen en kleine grafvelden. Verder zijn in heel Nederland zowel in natte als droge contexten deposities van metalen voorwerpen (wapens, sieraden, werktuigen) bekend, waaraan een rituele betekenis wordt toegekend. Aardewerk onderin paalsporen op huisplaatsen wordt geïnterpreteerd als bouwoffer. Mogelijk zijn ook de kuilen waarin scherven van één versierde pot lagen als 'ritueel' te bestempelen, zoals aangetroffen op De Nielt. Van deze vindplaats is een bijzonder depot afkomstig dat bestaat twee bronzen sikkels en een mes. Ook zijn er aanwijzingen voor offers in paalkuilen van verlaten huizen (verlatingsoffers).

Ruimtelijke spreiding

De dichtheid aan vindplaatsen uit de late prehistorie, en dan met name uit de ijzertijd, is in de gemeente Cuijk zeer hoog; dit past in het regionale beeld. Nederzettingsterreinen uit de bronstijd bevinden zich o.a. in De Nielt, Heeswijkse Kampen en Groot Heiligenberg. De nederzettingen uit de midden- en late bronstijd liggen vooral op de hogere terreindelen voornamelijk op de grotere duin- en terrasafzettingen. Er is sprake van zogenaamde zwervende erven waarbij de bewoning en ook de akkers zich steeds verplaatsten. Beweiding van het vee vond plaats in de lagergelegen, nattere delen. Grafvelden uit de bronstijd zijn bekend uit Heeswijkse Kampen, Kamps Veld te Haps en omgeving Kraaijbergse Plassen.

Nederzettingssporen uit de ijzertijd zijn onder meer gevonden nabij de St.Martinuskerk en aan de Grotestraat, Heeswijkse Kampen en De Nielt, terwijl graven uit deze periode ook bekend zijn van andere locaties zoals Beers, Haps-Laarakker en Oeffelt-Hoogland. Graven uit de late ijzertijd zijn tot op heden nog niet getraceerd; dit heeft mogelijk te maken met de slechte archeologische zichtbaarheid van het grafritueel uit de late ijzertijd. De ijzertijdbewoning vond plaats op zowel de hoge als lage duinen en de met klei afgedekte terrasresten.

4

Romeinse tijd (19 v.Chr.-450 n.Chr.)

Landschap

De Maas behield in de Romeinse tijd min of meer de vertrouwde loop en overstromingen kwamen, voor zover bekend, nauwelijks voor. Op de hoger gelegen delen van het landschap zoals De Nielt en Heeswijkse Kampen lagen inheemse boerderijen. De relatieve hoogteverschillen in het landschap bepaalden grotendeels de aanleg van de nederzettingen: de vroeg-Romeinse erven lagen op de rivierduintoppen waarbij de huizen op de flanken werden gebouwd. De lagere en nattere gebieden zullen waarschijnlijk voor het weiden van vee zijn gebruikt. Dit was een voortzetting van hetgeen in de voorgaande perioden gebruikelijk was.

Met de komst van de Romeinen in Nederland begon een periode van grote veranderingen. De Romeinen bouwden na hun aankomst in de regio een fort (*castellum*) en een kampdorp (*vicus*) op een strategische plek: in de bocht van de Maas op een hogergelegen deel van een oudere oeverwal. Deze strategische ligging in het landschap werd nog duidelijker door de bouw van een stenen brug over de Maas in de 4de eeuw, de laat-Romeinse periode, als onderdeel van de doorgaande en belangrijke weg tussen Maastricht en Nijmegen.

De komst van het Romeinse leger en bijbehorende hulptroepen betekende een bevolkingstoename in de regio. Dit leidde op den duur tot een intensiever gebruik van het landschap. Dit leidde tot grotere erosie en de verstuivingen, die al sinds de late bronstijd optraden, kwamen nu veel vaker en op grotere schaal voor. Vanaf de midden-Romeinse tijd werden ook de minder gunstige delen van het landschap gebruikt. Door de akkerbouw en de bemesting die plaatsvond, werd het landschap afgevlakt en nam de cultuurlaag in dikte toe. Ook de lagergelegen delen werden gebruikt. Door de voortgaande erosie door wind en water, en de samenstelling van de ondergrond, ontstonden op sommige plaatsen natte laagtes. Het regenwater zakte hier niet weg. Zo'n plaats lag bijvoorbeeld op De Nielt. Deze nattere gebieden hadden voor de bewoners soms een bijzondere betekenis.

Wonen - Platteland

Het is niet duidelijk of alle ijzertijd nederzettingen zonder onderbreking werden bewoond tot in de Romeinse tijd. Vaak is sprake van slechts enkele losse vondsten uit de overgangsperiode tussen late ijzertijd en de Romeinse periode. Zo werden op De Nielt uit deze periode fragmenten van La Tène-glas, een Keltische munt en een gevestring van een zwaard gevonden. In de vroeg-Romeinse tijd waren de nederzettingen beperkt tot twee en maximaal vier erven. Hierop stond een huis dat soms tweebeukig en soms deels driebeukig was ingedeeld. Op het erf lagen van het type Alphen-Ekeren en deels twee- deels driebeukige gebouwen. Waarschijnlijk werd de nederzetting al in het tweede kwart van de 1e eeuw n.Chr. uitgebreid naar drie of zelfs vier gelijktijdige erven. De nederzetting had op dat moment haar maximale omvang. Een vondst die aan deze vroegste Romeinse bewoning kan worden gekoppeld betreft een bijzondere gordelbeker, die normaal vrijwel niet voorkomt in rurale nederzettingen. Dit soort kleine rurale nederzettingen, bestaande uit enkele erven waarvan de grootte en bestaanswijze bepaald werd door het landschap, waren mogelijk karakteristiek voor de regio Cuijk. Een vergelijkbare nederzetting was bijvoorbeeld gelegen op de

Heeswijkse Kampen, slechts 800 m van De Nielt. Deze rurale nederzetting bestond in de 1e eeuw n.Chr. eveneens uit niet meer dan twee à drie gelijktijdige erven.

De nederzettingen bestonden uit woonstalhuizen, gebouwd uit hout en leem, met één of meerdere bijgebouwen op de bijbehorende erven. Soms werden de erven omgeven met greppels, vermoedelijk bedoeld voor de afwatering.

De bewoning op De Nielt liep waarschijnlijk zonder onderbreking door tot aan de late derde eeuw. De traditie zonder omgreppeling, en de bouwwijze van de huizen lijken beter aan te sluiten bij de zuid-Nederlandse zandgronden dan bij de ontwikkelingen in de rest van het rivierengebied. De huizen worden langer en de bijgebouwen groter. De traditionele spiekers nemen in aantal af maar er komt eind 2de eeuw een grote opslagschuur (*horreum*) op een van de erven. Een dergelijk *horreum* is ook bekend van Heesijkse Kampen en elders in het rivierengebied. Pas na circa 350 n.Chr. verschenen hutkommen, zoals op De Nielt. Het zijn rechthoekige kuilen die waren overkapt met een dak. In de hutkommen werden veelal ambachtelijke activiteiten uitgeoefend, zoals weven en metaalbewerking. De persoonlijke sieraden en het aardewerk dat uit deze periode is gevonden duiden erop dat het Germaanse immigranten waren die nu ook hun intrek namen in het Land van Cuijk.

Wonen - Cuijk-centrum

De vroegste Romeinse bewoning die in Cuijk is aangetroffen dateert rond 40 n.Chr. en is een civiele nederzetting (*vicus*). De opstand van de Bataven in 69/70 n.Chr. vormde het einde van de oudste bewoningsfase. Latere fasen laten in ieder geval houten huizen zien in het centrum van Cuijk aan de Grotestraat uit de 1ste tot 3de eeuw. De eerste huizen waren circa 9 x 35 m maar latere huizen waren korter, zo'n 20 m in lengte. In de huizen waren werkplaatsen aan de straatzijde. De vloeren waren van aangestampte aarde. Het huis zelf zal een houtskelet zijn geweest met vlechtwanden afgestreken met leem; het dak van houten plankjes en later ook gedekt met dakpannen. De lemen wanden waren met verf bestreken waardoor er kleurrijke panelen ontstonden. Getuige de vele waarnemingen en vondsten in Cuijk zelf zal dit terrein zo'n 6 hectare in omvang zijn geweest. Bij Grotestraat 16 is een woning met een keldervloer uit mergelbrokken aangetoond.

In Cuijk stond in de 2de en 3de eeuw een badhuis ter hoogte van de Grotestraat 18-22. De vondsten bestaan onder meer uit onderdelen van waterleidingen, versleten molenstenen die dienden als paaldragers en delen van gepleisterde wanden.

In de 4de eeuw werd weer een militaire vesting (*castellum*) gebouwd in het centrum van Cuijk die nogmaals maar nu in steen werd herbouwd. Er is niet veel over bekend. Grachten en een wal omringden het fort. Hoe het binnenterrein eruit zag is niet bekend; er zijn slechts sporen aangetroffen van een gebouw. Dit mat 26 x 14,5 m en was drieschepig. Mogelijk is dit een groot (graan)pakhuis geweest, een *horreum*.

Economie, landgebruik en infrastructuur

De bestaanseconomie was ook in de Romeinse tijd gebaseerd op de landbouw. Tot aan de Romeinse tijd waren leefgemeenschappen grotendeels zelfvoorzienend. Na de komst van de Romeinse legers ontstond vanuit de forten en de stad Ulpia Noviomagus een vraag naar landbouwproducten, waardoor een schaalvergroting van de landbouw noodzakelijk werd. Er kwamen grotere boerenbedrijven, die hun surplus leverden aan het leger en de steden.

De Romeinen introduceerden een grootschalige geldeconomie. Hierdoor groeiden de markten en internationale handelsnetwerken. Een breed scala aan producten werd verhandeld: graan en overige landbouwgoederen, wijn, gebruiksvoorwerpen en luxegoederen, bijv. kledingaccessoires. Import-voedsel zoals wijn en olijfolie werd in grote amforen aangevoerd; scherven hiervan zijn in groten getale in Cuijk gevonden. In Cuijk vond in de *vicus* en later ook in de inheemse nederzettingen in ieder geval lokale productie plaats van aardewerk en van ijzeren voorwerpen.

Ook het materiaalgebruik voor huizenbouw veranderde, in ieder geval in de loop van de Romeinse bezetting; hoewel hout en leem in gebruik bleven, kwamen baksteen, dakpannen en ook het gebruik van natuursteen voor. Belangrijke gebouwen werden (deels) in steen opgetrokken net zoals huizen voor de meer welgestelden. De kalkstenen kelder uit de Grotestraat 16 vormt hiervan een voorbeeld.

Een deel van een Romeinse weg is aangetroffen ten noorden van de St. Martinuskerk. Ook te Katwijk is in de 19de eeuw een deel van een Romeinse weg aangetroffen. Mogelijk lag hier de oorspronkelijke oversteekplaats over de Maas die later is verlegd naar Cuijk zelf. De Romeinse weg is in en direct rondom het centrum van Cuijk een aantal malen aangetroffen in de vorm van een grindpakket zoals bij de Heerstraat, waaronder hij mogelijk doorloopt tot aan Oeffelt. In het centrum van Cuijk is in de tweede helft van de 4de eeuw een grote stenen brug gebouwd. Van een voorganger is op deze plek nooit enig spoor aangetroffen.

Productieplaatsen

In de Romeinse tijd was voor het eerst sprake van een seriematige vervaardiging van producten. Er ontstond o.a. een aardewerk- en dakpannenindustrie. Industrieën die overlast gaven voor de omgeving werden veelal buiten stad of dorp geplaatst.

In Cuijk werd ook aardewerk geproduceerd aan het einde van de 1ste eeuw, getuige twee lemen pottenbakkersovens die binnen de *vicus* zijn aangetroffen. Hier werd zowel lichtbruin aardewerk geproduceerd, dat brons imiteerde, als donkergrijze waar, de zogenaamde *terra nigra* versierd met cirkelvormige patronen. Cuijk is de eerste vindplaats binnen Nederland van de productie van dit *terra nigra*-aardewerk.

Aan de Grotestraat werden werkplaatsen uit de 1ste en 2de eeuw gevonden voor metaalbewerking. Behalve ovens werden ook brons- en ijzerslakken aangetroffen. Mogelijk werd hier lokaal of regionaal gewonnen ijzer bewerkt. Van dit moerasijzererts (limoniet genaamd), werden ook grote brokken aangetroffen die waren gebruikt als bouw materiaal, in het badhuis aan de Grotestraat.

Ook op de inheemse nederzetting van Heeswijkse Kampen zijn aanwijzingen voor metaalproductie gevonden: bij elkaar lagen een ijzeren aambeeld, een gesp, een bijl, messen en spijkers en vlakbij een grote zaag.

Op De Nielt werd in een laat-3de-eeuws huis naast een schatvondst ook een bronsdepot gevonden met brokstukken van een levensgroot beeld, gewichten en gereedschap. De beeldfragmenten zijn mogelijk afkomstig uit de *vicus* van Cuijk of de stad Nijmegen, die in deze late periode al in verval raakten. Waarschijnlijk was het de bedoeling dat de stukken zouden worden omgesmolten en bewerkt tot andere voorwerpen.

Verder was er op De Nielt nog een huis met in de kelder een kleidepot en een haardrooster; mogelijk de werkplaats van een pottenbakker.

De inheemse nederzettingen bleven zich verder richten op landbouwproductie, getuige de vondst van ploegschoenen, sikkels en snoei- of plukmessen. Naast de werktuigen wijzen botanische resten op de verbouw van gewassen als bedekte gerst, emmer, pluimgierst, spelt, vlas, erwten en mogelijk linzen en haver. Vanaf de midden-Romeinse periode vond op grotere schaal bemesting plaats.

Technologie

De Romeinen brachten tal van technologische vernieuwingen met zich mee. Zij introduceerden nieuwe technieken voor het bewerken van bot, metalen, leer, glas en steen. De aardewerkindustrie kon ontstaan door de introductie van de draaischijf, die een veel snellere en goedkopere productie van aardewerk mogelijk maakte. Op De Nielt was al in 70 n.Chr. het handgemaakte aardewerk geheel vervangen door gedraaid aardewerk.

De Romeinen brachten ook nieuwe landbouwtechnieken mee. Zo werden de keerploeg met ijzeren ploegschoen geïntroduceerd en de zeis, maar ook de cultivatie van vrucht- en fruitbomen. Ze introduceerden bijvoorbeeld de abrikoos en de walnoot in Nederland. De 4de-eeuwse brug van Cuijk geeft een inkijk in de hoge technologische ontwikkeling op het gebied van constructiebouw

Een andere belangrijke innovatie was het schrift. Schrijfplankjes zijn niet gevonden in Cuijk maar wel een inktpot, schrijfstiften en een zegeldoosje, waarmee de schrijfplankjes werden verzegeld voor verzending.

Met de Romeinen kwam een andere eetcultuur het land binnen en een andere smaak. Smaakmakers zoals de beroemde vissaus, waarvan de verpakking (amforen) veelvuldig in het aardewerkspectrum van opgravingen voorkomt, maar ook nieuwe keukenkruiden als koriander, die vanaf eind 1ste eeuw lokaal werden verbouwd, en het gebruik van exotische specerijen zoals zwarte peper. Hoe kostbaar peperkorrels in dit deel van het Romeinse rijk waren, valt af te lezen uit het feit dat 70 korrels veilig waren weggestopt, samen met andere schatten als 140 zilveren munten, een bronzen munt en een zilveren lunula-hanger. Ze zaten met elkaar in linnen zakjes verpakt in twee houten bekken die onder de vloer van een laat-3de-eeuws huis op De Nielt waren verborgen. De eigenaars hebben ongetwijfeld de kostbaarheden verstopt in de hoop ze nog op te kunnen halen.

Sociale en politieke organisatie

Met de komst van de Romeinen werden de bestaande sociale en politieke structuren in Cuijk doorbroken. In Cuijk is een gedeeltelijke bouwinscriptie aangetroffen die waarschijnlijk samenhangt met de bouwcampagnes van keizer Trajanus (98-117) in de Germaanse provincies. De inscriptie wijst er misschien op dat keizer Trajanus een bouwwerk heeft laten oprichten voor het volk of de stam waarvan Cuijk de hoofdstad kan zijn geweest. In de loop van de Romeinse bezetting ontstond zowel in de stad als op het platteland een elite van legerofficieren en hooggeplaatste ambtenaren die zich omringde met luxe. Sociale en politieke verschillen kwamen tot uiting in de behuizingen, persoonlijke bezittingen en in het grafritueel.

Uit het vondstmateriaal kan verder opgemaakt worden dat de bewoners van De Nielt participeerden in Romeinse netwerken. Dit blijkt ondermeer uit de aanwezigheid van metalen objecten, die waarschijnlijk werden verkregen in de *vicus* van Cuijk (Ceucum) of in de stad Noviomagus. Een opmerkelijke vondst in dit kader betreft een scharnier-*fibula* (ca. 40-120 n.Chr) met het opschrift *libenter bibo*. Deze Latijnse spreuk betekent 'graag drink ik' of 'met plezier drink ik'. Samen met het fijne tafelwaar van De Nielt, bestaande uit midden- en laat-Romeinse bekers, verwijst deze *fibula* naar het drinken van wijn, en daarmee naar een mediterrane levensstijl. Blijkbaar waren elementen van deze levensstijl doorgedrongen tot inheemse nederzettingen zoals die op De Nielt.

Vanaf het midden van de 4de eeuw vond er ook in het Land van Cuijk vestiging plaats van Germaanse immigranten. Deze brachten ook een andere materiële cultuur en bouwtraditie mee. De Nielt kan men voor deze periode karakteriseren als een nederzetting van Germaanse immigranten die een rol speelden in de verdediging van het Romeinse rijk.

Begravingen

In de vroeg-Romeinse tijd werden de doden gecremeerd en de crematieresten begraven in kuilen, al dan niet tezamen met bijgiften als voedsel, aardewerk en andere grafgiften.

In de Heeswijkse Kampen, waar al grote urnengravingen uit vroegere perioden (brons- en ijzertijd) aanwezig waren, zijn ook graven uit de (vroeg-)Romeinse tijd aangetroffen, veelal met inheems aardewerk. In het grafveld werden vanaf het begin van de jaartelling tot zo'n 200 jaar daarna wel 200-250 mensen gecremeerd en bijgezet. Het lijkt erop dat leden van een familie binnen een bepaald areaal werden begraven. De crematieresten werden in een leren of textielen zak of doek in een kuil begraven. De resten van de brandstapel waarop de dode werd verbrand, net zoals resten van voedsel en andere bijgiften, werden ook in de kuilen bijgezet. In het midden van het terrein lag een groot, vierkant, omgreppeld terrein, waar mogelijk een groot grafmonument lag.

Een van de grootste grafvelden van Brabant is in Cuijk teruggevonden, aan de Grotestraat. Het lag langs de Romeinse weg en tussen 40 en 260 n.Chr. werden hier 1000-2000 personen begraven.

De graven varieerden van eenvoudig tot bijzonder luxueus, af te lezen uit de aanleg en de meegegeven voorwerpen. Naast de gebruikelijke giften zoals dagelijks aardewerk en kleding, werden ook scheermessen, glaswerk, olielampjes en wierookschaaltjes aangetroffen.

Religie en cultus

De Romeinse samenleving was doorspekt met religie en religieuze rituelen, die in de onderworpen gebiedsdelen over het algemeen probleemloos samensmolten met lokale religieuze gebruiken en uitingen.

In Cuijk en omgeving werden vele tientallen Romeinse en inheemse goden vereerd, die elk hun eigen functie hadden binnen de gemeenschap. Goden, voorouders, en later ook de Romeinse keizers werden aanbeden in tempels of in de huiselijke sfeer. Tot de belangrijkste religieuze handelingen, zowel thuis als in de tempels, behoorden gebeden en offers.

Uit Cuijk zijn twee gallo-romaanse tempels bekend die dienst deden in de 2de-3de eeuw n.Chr. Deze stonden aan weerszijden van een brede weg. Ze hadden een rechthoekige vorm waaromheen een ommuring liep. Een reconstructie van een van de tempels is te zien

in het archeologische familiepark Archeon in Alphen aan den Rijn. De tempel had waarschijnlijk een bovenlokale en mogelijk ook bovenregionale functie. Er is ook een wijaltaar met een schelpvormige nis aangetroffen.

In de huiselijke sfeer werd gebeden en geofferd op huisaltaartjes. Hierop stonden vaak verschillende godenbeeldjes; voorbeelden hiervan zijn een bronzen beeldje van Mercurius en het fragment van een pijpaarden beeldje van de godin Fortuna of Minerva uit de Grotestraat 16.

Ook bijzonder plekken op het platteland konden een religieuze functie krijgen. Op De Nielt was zo'n gebied in de vorm van een soort vennetje. Hierin werden in de loop van enkele eeuwen bijzondere voorwerpen geofferd zoals een bronzen masker van een satyr, een aardewerken gezichtsmasker, een ijzeren speerpunt en mes, munten kledingsspelden en de bodem van een bronzen wijnzeef. Ook de Germaanse immigranten die vanaf de 4de eeuw in het gebied woonden, lieten iets van hun geloofswereld achter. Toen ze in de 5de eeuw uit hun nederzetting op De Nielt vertrokken, lieten ze (vrijwel) complete aardewerken potten achter in de hutkommen als verlatingsoffer.

Ruimtelijke spreiding

Het is aannemelijk dat de evolutie van plaatsgebonden boerderijen uit het einde van de ijzertijd naar de kleine Romeinse gehuchtjes ook in het Land van Cuijk heeft plaatsgevonden. Bovendien was Ceucum een belangrijk Romeins centrum, dat zijn invloed in de omgeving zal hebben doen gelden.

Op alle hooggelegen gebiedsdelen van de gemeente Cuijk worden vindplaatsen uit de Romeinse tijd aangetroffen. Dit wordt uiteraard ook deels veroorzaakt omdat hier veel is gebouwd, en dus ook veel archeologisch onderzoek is gedaan. Het betreft vooral nederzettingsterreinen en grafvelden.

5

Vroege middeleeuwen (450-1050)

Landschap

In de vroege middeleeuwen onderging het landschap van Cuijk, met zijn bewoning op rivierduinen en oever- en crevasseafzettingen zoals dat in cultuur was gebracht in de laat-Romeinse tijd, voor zover nu bekend geen grote veranderingen.

Nederzettingen

Vanaf het begin van de 5de eeuw trokken de Franken, een Germaanse stam, in steeds grotere aantallen de Rijn over. Hun nederzettingen laten zich moeilijk duiden en terugvinden in het archeologische materiaal. Een nederzetting uit deze periode is ontdekt in Gennep. Uit de overgangsperiode Romeinse tijd-middeleeuwen is in de gemeente Cuijk niet zoveel bekend. Uit deze overgangsperiode (3de-6de eeuw) stamt ook het organisch gemagerde aardewerk dat werd aangetroffen in de Waaistraat. Het *castellum*-terrein is in de vroege middeleeuwen wel in gebruik, getuige de aanwezigheid van een hutkom, een typisch vroegmiddeleeuws gebouwtje. Dit was ook de eerste keer dat sporen van Merovingische bewoning in Zuid-Nederland werden aangetoond; voor die tijd waren alleen alleen sporen van begravingen bekend.

De hutkom die in Cuijk werd aangetroffen is een deels ingegraven klein bijgebouw met zes palen van circa 1,75 m x 2,90 m en aan de noordzijde een lager gelegen vloerdeel.

Waarschijnlijk is het een weefhut. Ter hoogte van de verdiepte vloer stond een weefgetouw en de weefgewichten hingen omlaag in het uitgespaarde vloergedeelte. Er zijn ook stukken van twee weefgewichten gevonden.

Op Dommelsvoort zijn sporen van een nederzettingsterrein bekend. Op De Beijerd en 't Riet zijn enkele vroegmiddeleeuwse sporen en vondsten aangetroffen: vier grote kuilen bevatten Merovingisch aardewerk; waarschijnlijk zijn drie van deze rechthoekige kuilen te interpreteren als hutkommen, deels ingegraven gebouwtjes waarin ambachtelijke activiteiten plaatsvonden.

Vroegmiddeleeuwse vondsten van De Beijerd en 't Riet zijn, naast aardewerk, ook mantelspelden (*fibulae*), een munthangertje en enkele kleine fragmentjes glas. Verder is er een waterput gevonden uit de Karolingische periode (8ste en 9de eeuw) maar geen hiermee geassocieerde bebouwing.

Verdere sporen van bewoning uit de vroege middeleeuwen zijn uit Cuijk niet bekend.

Begravingen

In het begin van de vroege middeleeuwen kwamen zowel crematiegraven als inhumaties voor. Vaak kregen de overledenen allerlei bijgiften mee, variërend van wapens en (luxe) gebruiksvoorwerpen tot kledingaccessoires en sieraden.

In de 8ste eeuw verdwenen de crematies, mogelijk als gevolg van de kerstening. Christenen waren tegenstanders van crematies, omdat het lichaam volgens het christelijke geloof intact moest blijven voor de Dag van de Wederopstanding. Ook bijgiften raakten in de loop van de vroege middeleeuwen in onbruik; slechts sporadisch werden nog persoonlijke voorwerpen (sieraden) of voorwerpen met een religieuze betekenis (rozenkransen) aan de dode meegegeven. In Cuijk zijn geen graven bekend die stammen uit de vroege middeleeuwen. In het naburige Wijchen lag een van de grootste begraafplaatsen van Nederland.

In de loop van de vroege middeleeuwen werd het gebruikelijk om begraafplaatsen in te richten rondom of nabij kerken. Hooggeplaatste personen werden binnen de kerk begraven. Wanneer dit in Cuijk voor het eerst precies plaatsvond, is onduidelijk.

Economie en landgebruik

Het begin van de vroege middeleeuwen was een onrustige tijd met burgeroorlogen, invallen van allerlei stammen en grote volksverhuizingen, die alle een negatieve weerslag hadden op de economie. Na het vertrek van het Romeinse leger in deze streken stortte de handel grotendeels in en werden de agrarische gemeenschappen weer zelfvoorzienend. De meeste boeren leefden in armoedige omstandigheden. Er werd nog wel gehandeld, maar op kleine schaal, waarbij producten tegen elkaar werden uitgeruild. Op het platteland ontstond het zogenaamde hofstelsel, een systeem waarbij de pachters en boeren het land bewerkten dat in eigendom was van hun heer, meestal een leenman van de koning.

Moestuin en boomgaard, die in de Romeinse tijd gebruikelijk waren, lijken ook te verdwijnen, evenals de keukenkruiden. De teelt van emmer- en spelttarwe, gewassen die in de Romeinse tijd gebruikelijk waren, nam af en verdween uiteindelijk geheel ten gunste van rogge en haver en meerrijige gerst. Ook gierst en vlas/lijnzaad zijn in Cuijk aangetroffen. In de loop van de vroege middeleeuwen verbeterden de levensomstandigheden zowel op het platteland als in de steden aanzienlijk en kwam ook de handel tot bloei.

Productieplaatsen

In de gemeente Cuijk zijn op De Beijerd en 't Riet ijzerslakken gevonden, hetgeen duidt op lokale ijzerindustrie.

Technologie

In de vroege middeleeuwen was in eerste instantie sprake van een terugval in de technologie. Allerlei Romeinse verworvenheden werden niet langer gebruikt of onderhouden. In de gemeente Cuijk werden in de vroege middeleeuwen ongetwijfeld allerlei ambachten uitgeoefend, maar hierover is vrijwel niets bekend. Of de eerder genoemde weefhut toebehoorde aan een huisvrouw of een ambachtsman, valt niet na te gaan.

Het aangetroffen aardewerk duidt op lokale productie.

Locatiekeuze

Ten opzichte van de Romeinse tijd veranderde er in Cuijk in de vroege middeleeuwen weinig in de locatiekeuze voor nederzettingen. Cuijk lag op een snijpunt van waterwegen en landroutes, en de Romeinse brug bleef zeker in functie tot en met het eerste kwart van de 5de eeuw.

De weinige sporen die uit de vroege middeleeuwen zijn aangetroffen duiden op bewoning en gebruik van al eerder in gebruik zijnde terreinen.

Sociale en politieke organisatie

De Franken die sinds het begin van de 5de eeuw het gebied binnentrokken, werden vanaf het midden van deze eeuw geregeerd door een dynastie van Merovingische koningen. Deze koningen zagen zichzelf als de rechtmatige opvolgers van het Romeinse rijk en claimden de Romeinse *castella* als hun erfgoed. De samenleving was opgedeeld in drie standen: de adel, de geestelijkheid en de boeren. Er was weinig mobiliteit tussen deze standen.

Religie en cultus

Na de overgang tot het christendom van de Romeinse keizers in de 4de eeuw, kwam de kerstening van de rest van het Romeinse rijk op gang. Maastricht kende al vanaf de 4de

eeuw een bisschop. Voor Nijmegen wordt een datum voor kerstening verondersteld rond 630 n.Chr. Hoe en hoe snel de overgang tot het christendom zich in Cuijk heeft voltrokken, is niet duidelijk. In vroegmiddeleeuwse manuscripten is nog sprake van cultische handelingen op stenen, bronoffers, dodenverering, heilige bossen en cultusplaatsen, en godenbeelden die door de velden worden gedragen en dergelijke. Ook het grafgebruik om te begraven met persoonlijke goederen en voedsel voor de overtocht van de dode, zoals gebruikelijk in de Romeinse tijd, bleef in het begin van de vroeg middeleeuwen gehandhaafd. Pas veel later, waarschijnlijk pas vanaf de 8ste eeuw, werd gehoorzaamd aan de instructies van de christelijke kerk van Rome en werden er minder goederen in de graven bijgezet.

Ruimtelijke spreiding

Veel vroegmiddeleeuwse vindplaatsen vormen een voortzetting van Romeinse vindplaatsen, en de spreiding van vindplaatsen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen komt daarom in grote lijnen overeen, wel met de kanttekening dat de dichtheid aan vroegmiddeleeuwse vindplaatsen veel lager is. De meeste vroegmiddeleeuwse vindplaatsen bevinden zich, zoals ook te verwachten is, in historische bewoningskernen en langs bewoningslinten.

6

Late middeleeuwen (1050-1500)

Landschap

Gedurende lange tijd in het holoceen heeft de Maas zich ter plaatse van Cuijk steeds verder kunnen insnijden. Als gevolg van een stijgende zeespiegel en tektonische invloeden, echter, werden de rivierdalen vanuit het westen steeds verder opgevuld. In de middeleeuwen waren de benedenlopen van Rijn en Maas zo hoog opgeslibd dat men ook in het Land van Cuijk overlast begon te ondervinden tijdens hoog water. Hoewel sedimentatie ook wel vóór deze periode plaatsvond, waren het nu ook de delen buiten de oude restgeulen die overstromden. Zo kon de Maas overvloedig water kwijt via het lager gelegen terras tussen Cuijk en Katwijk. Ook verder stroomafwaarts, tussen Gassel en Linden, overstroomde de Maas dit terras. In reactie op deze overstromingen begon men ook in dit deel van het riviereengebied dijken aan te leggen. De twee zojuist genoemde overlaten in de oever van de Maas liet men onbedijkt. Vermoedelijk was echter pas echt sprake van overlaten aan het einde van de 15e eeuw.

Als gevolg van een stijgende zeespiegel raakten langzaam de rivierdalen van de Rijn en Maas steeds verder dichtgeslibd. Hierdoor kreeg men ook in het land van Cuijk vanaf de 10de eeuw te maken met overstromingen. Deze vonden vooral plaats tussen Cuijk en Katwijk en tussen Gassel en Linden. Om het akkerland te beschermen tegen het water werden in de late middeleeuwen (achter)kaden (= dijken) aangelegd. Rond de achterkaden werden boerderijen gesticht. Tevens werden watergangen (weteringen) gegraven voor de afwatering van het nieuwe cultuurland. Pas in de 14de eeuw (omstreeks 1321) begon men gestructureerd met de aanleg van diverse waterstaatkundige werken (dijken, dammen, weteringen, sluizen etc.) in het Land van Cuijk.

Door de steeds verder gaande ontbossingen bleven ook in de middeleeuwen met regelmaat verstuingen optreden. Tot substantiële veranderingen in het landschap leidde dit echter niet.

Vanaf de late middeleeuwen vond kleiwinning plaats langs de rivier.

Wonen

Het door de Romeinen verlaten *castellum*- en *vicus*-terrein ontwikkelde zich tot een volwaardige zetel van de heren van Cuijk in de 12de en 13de eeuw. Er is nauwelijks bekend hoe de bewoning in Cuijk eruit gezien heeft in de periode tussen de (slechts enkele) sporen van 6de-7de eeuwse hutkommen en deze ontwikkeling. Op het castellumterrein werd een cirkelvormige structuur ontdekt van 90 m doorsnee, omgeven door een 10 m brede gracht. Aangenomen wordt dat dit de omgrachting van de burcht van de heren van Cuijk geweest is, die hun burcht op de restanten van het castellum gebouwd hadden.

Deze burcht is mogelijk kort na 1133 geslecht na een conflict tussen heer Herman II van Cuijk en graaf Dirk IV van Holland na de moord op diens broer Floris de Zwarte.

Hierna is op het terrein de Romaanse pijlerbasiliek met ingebouwde westtoren gebouwd, een voorloper van de gotische kerk die in 1913 is gesloopt na bouw van de huidige parochiekerk.

Bij opgravingen in andere centrumlocaties zoals aan de Grotestraat zijn 12de- en 13de-eeuwse bewoningssporen aangetroffen, zoals de resten van een tufstenen keldermuur.

Op basis hiervan mag worden aangenomen dat het bewoningscentrum zich concentreerde rond het centraal kerkelijke en bestuurlijke machtscentrum, waarbinnen de handel op de Maas een belangrijke rol speelde. Onderzoek op de Grotestraat bracht bewoningssporen uit de 12de eeuw aan het licht.

Net als voor de Romeinse tijd verondersteld wordt, zal ook in de middeleeuwen een belangrijke relatie met het achterland bestaan hebben. Bij de locaties als Groot Heiligenberg, Heeswijkse Kampen en De Nielt zijn sporen van bewoning en gebruik uit de middeleeuwen aangetroffen. Bij de Beijerd en 't Riet is al een deel van zo'n nederzetting opgegraven. Deze dateert uit de periode van de 10de tot 14de eeuw, mogelijk zelfs al 9de eeuw. Er werden bootvormige huizen van zo'n 16 m lengte en 6,5 m breed aangetroffen, met daaromheen afwateringsgreppels, waterputten, hooimijten en bijgebouwen. Het afval dat in kuilen op en rondom het erf werd aangetroffen gaf de archeologen inzicht in de levenswijze van de middeleeuwse boerensamenleving. Op de Heeswijkse Kampen stonden een huis, een spieker en zeker vier hooischuren.

Bij De Nielt lijkt het te gaan om een erf met een gebouw en een spieker uit de 15de eeuw. Waarschijnlijk was het gebouw in gebruik als schaapskooi.

Economie, landgebruik en infrastructuur

Door een toename van de bevolking werd het noodzakelijk ook de lagergelegen delen van het landschap in de gemeente Cuijk in gebruik te nemen voor voedselproductie. Weiden en hooilanden langs de oeverzones werden hiertoe herschapen in akkers. Met de introductie van een zwaardere ploeg konden nu ook de zwaardere en natte broekgronden worden ontgonnen. Door allerlei verbeteringen in de landbouw vanaf het einde van de vroege middeleeuwen werden de landbouwopbrengsten hoger, wat een belangrijke stimulans was voor de handel.

Graaf Jan I van Cuijk schonk de inwoners van Cuijk het gebruik van de gemene gronden; een regeling die tot rond 1830 van kracht bleef. Het recht op de gemene gronden was complex.

Enerzijds deed de heer door de ontvangst van cijzen niet geheel afstand van het eigendomsrecht, anderzijds kon hij de gronden niet meer ter ontginning verkopen. De gemeenschap waaraan de gronden in gebruik waren uitgegeven hadden dat recht wel, zij het met de voorwaarde dat de opbrengst een gemeenschappelijk doel moest dienen en dat instemming van de heer noodzakelijk was. Drie met name genoemde bossen waren van de regeling uitgezonderd. Bij twee ervan bleef het recht op het hoeden van varkens en op de houtkap in handen van de heren van Cuijk.

De handel op de Maas speelde een belangrijke rol. In Cuijk werd tol geheven, voeren veerponten over de Maas en er werd zes keer per jaar een markt gehouden waar beesten, lakens, wol en linnen verhandeld werd. Ook in deze periode zal een belangrijke relatie met het achterland bestaan hebben.

Een kleine getuige van de geldeconomie is aanwezig in een leren buidel met zes zilveren munten, de zogenaamde braspenningen, met de beeltenis van Jan Zonder Vrees, die dateren rond 1400 n.Chr.

Productieplaatsen

In de gemeente Cuijk zijn op De Beijerd en 't Riet is het zogenaamde hamerslag ontdekt dat wijst op ijzerproductie of reparatie op die locatie. Ook zijn sporen van lood- en koperbewerking zijn hier aangetroffen. Evenals de spinsteentjes (voor textielproductie) duiden deze vondsten op kleinschalige industrie in de volle en late middeleeuwen. In hoeverre deze producten ook werden verhandeld en welke omvang deze handel had, is niet duidelijk.

Een belangrijke productieplaats voor verluchte manuscripten is te vinden in het klooster van Sint Agatha. Ongetwijfeld zal een deel van de basisproducten voor de vervaardiging hiervan uit de lokale omgeving zijn betrokken.

In de vijftiende eeuw werden op De Nielt drie ovens gebouwd waarin bakstenen werden geproduceerd. Hiermee vormen ze een indirecte aanwijzing voor het in steeds grotere aantallen verschijnen van stenen gebouwen op het platteland in het Land van Cuijk.

Technologie

Handel en oorlog zijn in de middeleeuwen – en overigens ook in de eeuwen daarna – een belangrijke drijvende motor achter technologische innovaties. De introductie van buskruit maakte het gebruik van vuurwapens mogelijk, wat de oorlogvoering voor altijd zou veranderen. Belangrijke andere uitvindingen uit de late middeleeuwen waren de mechanische klok, de bril en de boekdrukkunst.

Ambacht en handenarbeid bleven echter van groot belang, zoals terug te vinden in de lokale productieplaatsen.

Sociale en politieke organisatie

Cuijk bleef een centrale plaats innemen binnen de Maasgouw en het Land van Cuijk.

Eind 11de eeuw is voor het eerst sprake van de Heren van Cuijk, Hendrik van Kuyc uit het geslacht Van Malsen, dat in de Betuwe bezittingen in leen had van de Rooms-Duitse keizer. Hij behoorde tot de hoge adel en een belangrijke familie met twee broers die respectievelijk bisschop van Utrecht en aartsbisschop van Keulen waren.

De zoon Herman I van Kuyc raakt in conflict met de graaf van Holland en vermoordde diens jongere broer. De Duitse keizer deed hierop de heren van Cuijk in de ban, terwijl de graaf van Holland na een belegering de burcht in Cuijk innam en platbrandde.

Na de dood van de Duitse keizer keerden de heren van Cuijk weer terug, bouwden een nieuwe burcht, maar ditmaal in Grave, en vergaarden wederom veel macht. Jan I van Kuyc (1230-1308) was o.a. een erkend diplomaat van de Engelse koning Edward I. Hij bevorderde handel en scheepvaart op de Maas en verleende bewoners van het Land van Cuijk verschillende privileges. Door betrokkenheid bij de moord op graaf Floris V van Holland kwam Cuijk in een roerige periode terecht. Doordat Jan I aan de zijde van de zegevierende hertog van Brabant streed tegen de hertog van Gelre, tijdens de strijd om Limburg in 1288, werd de belangrijke positie van de heren van Kuyc bevestigd.

Haps

Haps ontstond op de noordelijke flank van een terrasrest-rug. Jan I van Kuyc, die zelf leenman was van de Duitse keizer, beleende rond 1300 hier een kasteeltje met enkele boerderijen, bossen en weiden aan een verwant ridder Henricus, heer van Haps. Deze had belangrijke familiebanden in Duitsland. Het kasteel bestond uit twee eilandjes met daarop een huis en een poorthal binnen een brede binnengracht. Daaromheen lag een tweede gracht. Ridder Henricus en zijn opvolgers hadden alleen rechtsbevoegdheid over hun eigen bezittingen; het Hapse dorpsbestuur hield zich bezig met o.a. het innen van belastingen en

onderhoud van wegen en bruggen. In de loop der eeuwen nam het belang van het leen en het Huis te Haps in betekenis af.

De opvolgers van heer Jan I van Cuijk waren minder succesvol, kregen grote schulden en uiteindelijk ging de machtspositie van Cuijk teloor rond 1400 toen de laatste van het geslacht, Johanna van Kuyc, haar landerijen aan de hertog van Gelre verloor. De verschuiving van het machtscentrum van Cuijk naar Grave, dat was ingezet door de bouw van de burcht in de 13de eeuw, werd hierdoor versneld.

Midden 15de eeuw verpandde de graaf van Gelre zijn bezit aan de hertog van Brabant, Karel de Stoute. De machtsstrijd die hierop ontbrandde tussen Grave, Cuijk, Gelre en Brabant, werd uiteindelijk beslecht in het voordeel van Maria van Brabant en Maximiliaan van Habsburg. Hierop werden Heerlijkheid Cuijk en Grave ingedeeld bij Hertogdom Brabant. Langzamerhand raakten de heren van Cuijk hun zeggenschap kwijt en nam het belang van Cuijk binnen de regio af. Oeffelt werd verkocht aan hertogdom Kleef en Boxmeer ontwikkelde zich tot een vrije heerlijkheid. De rest van het land werd gesplitst in een Overambt waaronder de dorpen Vierlingsbeek, Maashees en Overloon vielen, en Nederambt waaronder behalve Cuijk ook Haps, Mill, Wanroij, Beugen, Neerloon en Escharen viel.

Naast de adel, geestelijkheid en boeren ontwikkelde zich vanaf de 12de eeuw in de steden een vierde stand, de burgerij. De macht was nog steeds in handen van de adel en de kerk, maar de nieuwe rijken uit de stad wisten zich een plaats te verwerven in het lokale gezag.

Begravingen

In de late middeleeuwen veranderde weinig ten opzichte van het eind van de vroege middeleeuwen. Overledenen werden onverbrand begraven in kuilen, meestal in een kist, en begraafplaatsen waren gelokaliseerd rondom of nabij kerken. Indien op de kerkhoven geen plaats meer was voor nieuwe begravingen, werden skeletresten uit eerdere begravingen geruimd en eventueel opnieuw bijgezet in knekelkuilen. Het ruimtegebrek binnen de kerken werd vaak op dezelfde manier opgelost: ook hier werden oudere graven soms al na een aantal jaren geruimd om plaats te maken voor nieuwe begravingen. Een begraving binnen de kerk was overigens zeer kostbaar, en daarom slechts voor weinigen weggelegd. Bijgaven kwamen net als in de vroege middeleeuwen slechts weinig voor.

Religie en cultus

Aan het begin van de volle middeleeuwen was Nederland volledig gekerstend. De kerk speelde een belangrijke rol in het dagelijkse leven. Bij alle belangrijke gebeurtenissen in het leven, zoals geboorte, huwelijk, ziekte en overlijden, werd de hulp van geestelijken ingeroepen. In ruil hiervoor eiste de kerk een vergoeding in de vorm van geld of goederen, die werden gebruikt voor de bouw of verfraaiing van kerken en kathedralen.

In het centrum verrees in 1188 een romaanse kerk met een ingebouwde westelijke toren. De kerk brandde echter in 1480 af waarna een nieuwe kerk in gotische stijl verrees.

Cuijk vormde het bestuurscentrum van het decanaat Cuijk dat zich langs de Maas uitstreekte van Blerick tot Empel.

Rond 1300 bouwden bewoners van het Land van Cuijk langs de Maas een kapelletje, dat was gewijd aan de Heilige Agatha. Diederik van Horn, voogd over het land van Cuijk destijds, vertrouwde in 1371 de zorg voor het kapelletje toe aan de orde van het Heilige

Kruis. Dit was een orde van reguliere kanunniken: priesters die samenleven volgens een kloosterregel. Hun kloosterleven bestond uit een mengeling van beschouwende bezigheden en activiteiten in de samenleving, met name in het pastoraat en in het onderwijs. Zij bouwden naast de kapel een klooster; het enige klooster dat uiteindelijk de Reformatie overleefde en tot op de dag van vandaag bewoond is.

De priorij van St. Agatha groeide uit tot een belangrijk klooster binnen de orde van het Heilige Kruis. Wat de priorij van St. Agatha vooral kenmerkte was de strenge leefwijze die daar gehanteerd werd. Het klooster kreeg een sleutelpositie voor de regio en werd een belangrijk economisch knooppunt. In de 15de eeuw beschikte het klooster over een eigen scriptorium en een boekbinderij. Boeken en werken van geestelijke schrijvers werden overgeschreven en geïllustreerd. Een bekende illustrator die hier rond 1500 werkzaam was, was Johannes van Deventer, van wie een geïllustreerd tekstboek (graduaal) nog steeds in Sint Agatha wordt bewaard.

Ruimtelijke spreiding

In de late middeleeuwen nam de dichtheid aan vindplaatsen sterk toe: bestaande bewoningskernen breidden zich uit en nieuwe bewoningskernen werden gevormd.

Hoewel de mens in de loop van de late middeleeuwen steeds minder afhankelijk werd van de natuurlijke omstandigheden, bevinden veruit de meeste laatmiddeleeuwse vindplaatsen zich op de van oudsher aantrekkelijke locaties, namelijk de hooggelegen gebieden, in de bewoningskernen en langs bewoningslinten. Toch trad er binnen de nederzettingen wel een wijziging op: steeds vaker werden de hogergelegen gronden benut als akkers terwijl de huizen op de lagergelegen delen werden gebouwd.

7

Nieuwe tijd (1500-heden)

Landschap

Na de middeleeuwen vond een stagnatie plaats in de ontginning van het landschap, die voortduurde tot het einde van de 18de eeuw. De laatste woeste gronden werden in de 18de-19de eeuw kleinschalig in cultuur gebracht. Heden ten dage is het landschap rondom Cuijk volledig door de mens ingericht.

Ook in de nieuwe tijd was het noodzakelijk om maatregelen te nemen om de woon- en landbouwgronden te beschermen tegen het water. In 1694 werden beide overlaten door kaden vastgelegd en traden ze in werking als de waterhoogte in Grave een hoogte van 9,98 m NAP bereikte. Er werd geïnvesteerd in dijken en sluizen, maar de maatregelen bleken niet altijd afdoende. Het Land van Maas en Waal werd talrijke malen geteisterd door dijkdoorbraken. In de 18de en 19de eeuw zijn verschillende dijken herhaaldelijk doorgebroken onder invloed van grote ijssdammen in de Maas (Balgoij, Niftrik, etc.). Een van de bekendste watersnoodrampen voltrok zich op 31 december 1925. Bij Overasselt-Nederasselt begaf de dijk het over een lengte van 50 meter, waardoor in korte tijd de hele omgeving onder water kwam te staan. Deze watersnoodramp bracht enorm veel schade toe.

Tussen Linden en Gassel lag de zogenaamde Beerse Overlaat, de periodieke zijdelingse afvoer van de Maas. Wanneer het water van de Maas een bepaalde hoogte bereikte, stroomde het water hier over een laag gehouden stuk dijk. Gebieden in Beers overstromden dan en delen raakten geïsoleerd van de rest. Ook Linden en deels Gassel hadden hiervan overlast. Door deze Beerse Maas werden tijdens hoog water (zandige) kleien afgezet, waardoor het oude reliëf in belangrijke mate vervlakte. In 1942 werden de overlaten definitief gedicht en kwam een einde aan de sedimentatie in het Land van Cuijk.

Wonen

Na de middeleeuwen groeide de bevolking van de gemeente Cuijk gestaag. Dorpen ontwikkelden zich tot levendige kernen en er werd volop gebouwd. Op het platteland ontstonden grote boerenbedrijven die veel grond in bezit hadden. Met name in het buitengebied werden zogenaamde T-boerderijen opgetrokken, d.w.z. boerderijen met een verbrede woonruimte aan de voorkant.

In de periode vóór 1600 werden kastelen en landgoederen om strategische redenen versterkt. Na 1600 brak een periode van relatieve rust aan en was daar geen noodzaak meer voor. Kastelen en landgoederen fungeerden nu als buitenverblijf voor de rijken. Het bezit van een voornaam huis was een vereiste om plaats te nemen in belangrijke bestuursorganen. Het Huis te Haps liet een omgekeerde gang van zaken zien: waar eerst een ridder de scepter zwaaid, kwam het Huis en bijbehorende grond in de daaropvolgende eeuwen in verschillende handen terecht, en werd het beheer ervan aan een rentmeester overgelaten. Het Huis te Haps werd in de loop van de 17de eeuw steeds meer een grote boerenhoeve in plaats van een gracht met voorhoeve en kasteelhoeve.

Vanaf het begin van de industrialisatie zette de uitbreiding van Cuijk zich in. De echte doorbraak in bewoning werd echter pas midden 20ste eeuw bereikt, door de toegenomen

industrialisatie. Hiervoor werd rond 1960 Cuijk uitgebreid met de wijken Cuijk-Noord (De Valuwe), rond 1970 Padbroek en rond 1980 Heeswijkse Kampen. In de laatste vijftig jaar is het bewonersaantal verviervoudigd.

Economie, landgebruik en infrastructuur

Vanaf het einde van de 17de eeuw was sprake van een sterke groei van akkerbouw en veeteelt, zo ook in de gemeente Cuijk. Woeste gronden werden ontgonnen waardoor meer mensen in deze sector aan de slag kon. De grootschalige bemesting valt af te lezen uit de vondsten die op deze gronden zoals rond De Nielt werden aangetroffen: gespen, duiten, kledinghaken en knopen. De mest uit de beerputten en beerkelders van de omliggende steden en dorpen werd op grote schaal gebruikt voor het vruchtbaar maken en houden van de nieuwe landbouwgronden. In de buitengebieden verrezen nieuwe boerderijen zoals De Nielt.

Veldovens voor baksteenproductie verrezen op diverse plekken langs de rivier, zoals op De Nielt en bij Havenlaan-West. Door de relatief grootschalige en goedkope baksteenproductie 'versteende' ook het platteland in toenemende mate zoals bij Heeswijkse Kampen en De Nielt het geval is. Waarschijnlijk was het stenen huis de eerste boerderij die de naam De Nielt droeg. In het archief van het Kruisherenklooster Sint Agatha in Cuijk (1315-1887) komen op akten uit 1428, 1484 en 1518 persoonsnamen voor die verwijzen naar De Nielt.

De groei van de landbouw vormde een belangrijke stimulans voor de lokale en regionale markten. Mede door de bevolkingstoename werd de bereikbaarheid steeds meer van belang. Diverse nieuwe wegen en sluizen werden aangelegd. Dijkringen werden gesloten. Plaatselijk werden de belangrijkste wegen verhard omdat in natte perioden veel wegen onbegaanbaar werden. Oude verbindingroutes bleven eeuwenlang bestaan, vaak tot op vandaag de dag. Een nieuwe ontwikkeling was die van de spoorlijn. Vanaf 1881 was Cuijk aangesloten op het spoornetwerk, zoals ook het industriegebied van Katwijk. Van de jongste periode, en de gevechten die in dit strategisch gelegen gebied tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn geleverd, getuigen kogels en helmen van Duitse soldaten die tijdens archeologische opgravingen worden aangetroffen.

Productieplaatsen

Op het platteland vond veeteelt en akkerbouw plaats. Gerst, tarwe, boekweit en rogge werden ter plaatse verbouwd bijvoorbeeld rond De Nielt. Op de graslanden vond beweiding plaats.

Cuijk had ook in de nieuwe tijd een belangrijke regionale functie. Op week- en jaarmarkten verhandelden de boeren en ambachtslieden uit de regio hun producten aan elkaar en de overige bewoners. Het kleinschalige ambachtelijk karakter veranderde midden 19de eeuw met de vestiging van verschillende bedrijven; rond 1860 stonden er in Cuijk en omgeving verschillende leerlooierijen, een koffiemolen, een tabaksfabriek, een bierbrouwerij, ijsfabriek, steenhouwerij en een houtbewerkingsbedrijf. Dit was het begin van de industrialisatie waarmee Cuijk ook een groter venster op de wereld kreeg. Door de industrialisatie en daarmee gepaard gaande werkgelegenheid en toegenomen welvaart, nam het aantal bewoners toe en breidde het dorp zich uit.

Cuijk kreeg aansluiting op het spoornetwerk hetgeen leidde tot een groei van het aantal bedrijven en een uitbreiding van de bestaande fabrieken. De industrie richtte zich op sectoren die van oudsher sterk in de regio vertegenwoordigd waren: veeteelt en

zuivelindustrie. Zoals het zuivelbedrijf Lacto (het latere Nutricia) en de firma Homburg (vleesproducten).

Ook in de kerkdorpen groeide het aantal ambachtelijke bedrijfjes in de late 19de en het begin van de 20ste eeuw sterk, zoals de rozenindustrie in Haps.

Na de Tweede Wereldoorlog werden twee nieuwe industrieterreinen ingericht en een haven aangelegd. Op de industrieterreinen De Beijerd en 't Riet en Haven Cuijk hebben zich in de loop der jaren verschillende industriële bedrijven gevestigd. Doordat er via een keersluis een doorsteek is met de Kraijenbergse plassen, is ook de recreatie en watersport sterk toegenomen.

Technologie

In de nieuwe tijd was sprake van een aantal ingrijpende ontwikkelingen, zoals het ontstaan van de moderne wetenschap, de industriële revolutie en de koloniale expansie. Door de invoering van moderne machines werd een snellere en grootschalige productie mogelijk en werd het tevens mogelijk om goederen en personen sneller en over grotere afstanden te vervoeren. In de gezondheidszorg werd vooruitgang geboekt door uitvindingen als de microscoop, röntgenstralen en penicilline. Communicatie veranderde radicaal door uitvindingen als de telefoon, radio en televisie en het internet. Al deze ontwikkelingen zouden de wereld en het beeld van de wereld voorgoed veranderen, en hebben uiteindelijk de basis gelegd voor onze moderne samenleving.

Sociale en politieke organisatie

Voor Cuijk is de nieuwe tijd een roerige periode geweest. Het strategisch gelegen gebied tussen de Maas en de Waal is vaak het toneel geweest van de strijd om de macht. Met de Opstand tegen Spanje in de Tachtigjarige Oorlog kwam de landsverdediging van de grond. De rivieren en dijken in het Land van Maas en Waal speelden daarin een sleutelrol. Zo werd langs de Waal, van Schenkenschans tot Gorkum, een linie van wachttorens (redoutes) en schansen opgericht. Bij het dorp Haps zou zo'n schans hebben gelegen.

Bij de Vrede van Münster in 1648 stond de Spaanse koning het zogenaamde Staats-Brabant af aan de Verenigde Republiek. Brabant, waaronder Cuijk, werd daarmee een generaliteitsland. De generaliteitslanden stonden onder direct bestuur van de Staten-Generaal in Den Haag en hadden geen eigen inbreng in de landspolitiek, en daarmee ook weinig inbreng in hun eigen ontwikkeling. In de praktijk kwam het er op neer dat de generaliteitslanden zware heffingen en belastingen moesten betalen waardoor het gebied verarmde zonder dat van enige ontwikkeling sprake was. De generaliteitslanden fungeerden als bufferzone tussen de Verenigde Republiek en de Spaanse Nederlanden, en voor Brabant tegen de ambities vanaf het Duitse grondgebied, en later vanuit het Franse Keizerrijk. Zo werden in het rampjaar 1672 grote gebiedsdelen langs de Maas en Waal onder water gezet om de oprukkende Fransen tegen te houden, echter zonder resultaat.

De situatie van Staats-Brabant veranderde pas na de inlijving bij de Bataafse Republiek in 1795. Hoewel deze situatie maar een paar maanden duurde, kwam de politieke elite in Bataafs-Brabant vervolgens in actie om ervoor te zorgen dat het niet zoals Staats-Brabant opnieuw een onderworpen gewest zou worden. Vanaf 1 maart 1796 vormde Bataafs-Brabant een gelijkwaardig gewest met autonome status binnen de Bataafse Republiek. Hoewel de daarop volgende ontwikkelingen van Bataafse Republiek naar Koninkrijk Holland wel zorgde voor veranderingen, werd aan de gelijkwaardigheid niet meer getornd.

Belangrijke ontwikkeling was ook het inmeten en optekenen op juiste schaal van de bezittingen in het kadaster; de eerste opmeting vond plaats in 1832.

De Eerste Wereldoorlog had in Cuijk en omgeving, net zoals in het merendeel van Nederland, weinig invloed. De Tweede Wereldoorlog was ingrijpender.

De bewoners hadden flink te lijden onder de oorlogshandelingen. De joodse inwoners werden grotendeels door de Duitsers weggevoerd en vermoord; doordat Cuijk lange tijd in de frontlinie langs de Maas lag, raakten veel inwoners gewond of werden gedood bij de oorlogshandelingen.

Na de Tweede Wereldoorlog brak de periode van wederopbouw aan.

Begravingen

In het begin van de nieuwe tijd werden overledenen, net als in de late middeleeuwen, bijgezet in de kerk of in begraafplaatsen rondom of nabij de kerk, midden in het dorp of de stad. In de loop van de nieuwe tijd raakten de kerken en de begraafplaatsen overvol, wat met name in de kerken duidelijk te merken was aan de soms zeer doordringende geuren. Om aan deze onhygiënische toestanden een einde te maken, werden begravingen in kerken aan het begin van de 19de eeuw verboden en werden nieuwe begraafplaatsen aangelegd buiten de bebouwde kom. Hoewel medici al aan het einde van de 18de en begin van de 19de eeuw aandrongen op legalisatie van crematies om de verspreiding van besmettelijke ziektes tegen te gaan, bleven crematies in Nederland tot 1955 wettelijk verboden. Omdat in de wetgeving echter geen sancties waren opgenomen, werden er vanaf het begin van de 20ste eeuw toch al crematies uitgevoerd.

De twee joodse begraafplaatsen, waarvan de oudste uit de 18de eeuw dateerde, zijn in de 19de en 20ste eeuw geruimd; overgebleven zerken zijn bijgeplaatst op de algemene begraafplaats.

Voor de moslims in Cuijk is geen aparte begraafplaats aanwezig; ook zij benutten de algemene begraafplaats.

Religie

In het begin van de nieuwe tijd maakte de Reformatie een einde aan de religieuze eenheid in Nederland en West-Europa, dat vanaf toen verdeeld was in een protestants noorden en katholiek zuiden. Het klooster Sint Agatha werd, in tegenstelling tot bijna alle andere kloosters in Nederland, gespaard. Wel werd het geplunderd. In de 17de eeuw werd het klooster weer hersteld, maar het was niet langer in eigendom van de kruisheren. Pas eind 19de eeuw kregen de kruisheren het bezit over het klooster terug, maar de gronden vervielen aan de staat. Er brak een nieuwe bloeiperiode voor het klooster aan die duurde tot de jaren 60 van de 20ste eeuw. Het klooster herbergt nu tevens het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

Door maatregelen van de overwegend protestantse Republiek was met name de 18de eeuw in Cuijk een periode waarin het katholicisme minder werd getolereerd. Vanaf de 19de eeuw waren de katholieken echter weer gerechtigd hun erediensten op de gewone wijze uit te oefenen. Symbool van het katholiek reveil is de St. Martinuskerk. Deze neogotische kerk is gebouwd op de plaats van de middeleeuwse voorganger. De toren van de oude kerk staat nog overeind en huisvest museum Ceucum.

Enkele kleine gehuchten die tot dorp uitgroeiden werden later als zelfstandige katholieke parochie aangemerkt, een zogeheten kerkdorp.

Omdat ook de joden vrijheid van godsdienst verwierven in de Franse tijd, konden ook zij hun gebedshuis bouwen. Vanaf 1840 heeft de joodse gemeenschap een eigen synagoge. Vanaf tweede helft van de 20ste eeuw, na de komst van de eerste gastarbeiders, heeft ook de islamitische gemeenschap een eigen gebedshuis, een moskee in Cuijk-noord.

Ruimtelijke spreiding

Met name na 1800 vond er een ontwikkeling plaats op het platteland rondom Cuijk. Door toenemende welvaart en industrialisatie, groeide niet alleen het dorp Cuijk zelf maar ook de kerkdorpen eromheen. Met de toegenomen ontginningen van de woeste gronden vanaf de 18de eeuw, ontstond in het gebied rond Cuijk her en der bewoning. Vianen heeft bijvoorbeeld zijn oorsprong in een dergelijk gehucht.

De dichtheid aan vindplaatsen uit de nieuwe tijd in Cuijk is echter opvallend laag, en is zelfs lager dan uit de meeste overige archeologische periodes. Dit is zeker geen juiste afspiegeling van het werkelijke aantal vindplaatsen uit deze periode, maar veeleer een gevolg van keuzes bij archeologisch onderzoek.

